

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(470+571:55)«1829»
ББК 63.3(2)472-64

Тарас Ашурков

Маловідомі деталі у справі про загибель місії О.С. Грибоедова в Ірані

У статті подається аналіз подій у Тегерані незадовго до знищення російського посольства в Ірані 30 січня 1829 року. Розглядається роль світської і релігійної влади перської столиці в організації цієї провокації. На основі свідчень І. Мальцова і публікацій сучасної іранської дослідниці Ф. Казехи автор доходить висновку про те, що убивство російських дипломатів було заздалегідь сплановано перським духівництвом з відома шахського двору.

Ключові слова: Каджари, Іран, Росія, Грибоедов, убивство.

Протягом майже двохсот років смерть О.С. Грибоедова привертає незмінну увагу дослідників і широкої громадськості. Цьому існує кілька пояснень: слава Грибоедова як письменника, безпрецедентні обставини його загибелі разом з усім штатом посольства і врешті-решт романтичний ореол, створений сучасниками поета-дипломата. Незважаючи на існування сотень сторінок академічних досліджень, у яких останні дні життя Олександра Сергійовича розписані чи не по годинах, відкритим залишається головне питання: хто був безпосереднім організатором розгрому російського посольства в Тегерані і яку мету переслідували організатори. Поряд із обґрунтованими припущеннями у певних колах поширені різноманітні теорії змови, прихильники яких знаходять натхненників різанини в Тегерані за тисячі кілометрів

© Ашурков Т., 2014

Ашурков Тарас Тарасович - аспірант кафедри нової та новітньої історії Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

від перської столиці і навіть при дворі російського царя.¹ При цьому найрізноманітніші версії ґрунтуються на зовсім малому за обсягом корпусі документів.

Про сучасний стан розробки проблеми смерті Грибоєдова влучно висловився російський історик і літературознавець Л.М. Арінштейн: «Наразі [2010 рік – *Т.А.*] відомо понад тридцять джерел, що висвітлюють цю трагічну подію. Всі вони співпадають або майже співпадають у викладі зовнішньої канви подій... [і] всі вони (чи майже всі) корінним чином розходяться у поясненні причин і мотивів цієї злочинної акції».² Всі тридцять джерел, згадані Арінштейном, з'явилися через певний, відносно короткий час після подій 30 січня 1830 року в Тегерані. З цих тридцяти документів дев'ять – доповіді Івана Мальцова, єдиного члена посольства, який вижив під час погрому. Інші джерела – листи англійських і російських дипломатів, а також дві доповіді, оприлюднені в Лондоні. Авторство однієї з них, «Реляції про загибель Грибоєдова» піддається сумніву частиною російських істориків, але обидва документи, очевидно, відображають точку зору англійців на події 30 січня 1829 року.³

Докладні дослідження причин і обставин загибелі місії Грибоєдова в Тегерані публікувалися не раз. Перше з них було видане ще в XIX ст. академіком Адольфом Берже й опубліковано в журналі «Русская старина» у 1872 році.⁴ У XX столітті найбільш ґрунтовні роботи із застосуванням широкого кола джерел були написані радянським вірменським істориком Борисом Балаяном⁵ і англійським професором Лоренсом Келлі.⁶ Протягом останніх тридцяти років з'явилися й інші важливі публікації, які доповнюють картину подій останніх днів життя О.С. Грибоєдова. Проміжним підсумком цієї роботи була видана 2010 року книга «З секундантами і без», перший розділ якої містить детальний аналіз джерел і важливі припущення щодо організації і ходу розгрому російського посольства в Ірані 1829 року.⁷

Автор даної статті не ставить собі за мету ввести в науковий обсяг якесь нове джерело чи остаточно довести або спростувати одну з теорій щодо вбивства О.С. Грибоєдова. Більше того, автор вважає, що за наявної кількості джерел з даного питання

і відсутньої перспективи відкриття нових джерел, розставити всі крапки над «і» просто неможливо. Втім, у наявних і доступних широкому колу дослідників джерелах є певні важливі деталі, на які провідні дослідники не звертають належної уваги. Саме ці деталі і є предметом даної публікації.

Перед тим, як розглянути дані факти, подамо короткий огляд подій, як його уявляє більшість фахівців і як він подається широкому колу читачів.

28 грудня 1828 року (ст.ст.) посольство на чолі з О.С. Грибоєдовим прибуло до Тегерану. Перед послом було поставлено задачу добитися виконання умов ганебної для Ірану Туркманчайської угоди. На аудієнціях шаха Грибоєдов не виконував норми східного етикету, в тому числі відмовлявся роззуватися, як це колись робив Єрмолов, і сидів у присутності шаха. В одній із нот, відправлених шахові, Грибоєдов вжив його ім'я без належних титулів. Приймаючи подарунки від шаха і його придворних, він нічого не підносив у відповідь, посилаючись на те, що необхідні подарунки ще в дорозі. У той же час камердинер Грибоєдова Олександр Грибов і слуга посольства Рустам-бек стали відомими серед столичної черні кількома бійками на тегеранському базарі. Невдовзі після прибуття Грибоєдова попросили залишити Тегеран.⁸

Вже після прощальної аудієнції, коли місія готувалася до від'їзду, до посольства прийшов євнух шахського гарему Мірза Якуб (Маркарян). Він народився у Східній Вірменії, під час облоги Єревана 1804 року потрапив у полон, а невдовзі його оскопили й на вернули в іслам. За роки життя в Ірані Мірза Якуб зробив чудову кар'єру – у 1829 році він був головним євнухом гарему, а фактично також казначеєм Фетх Алі-шаха. Користуючись положеннями Туркманчайського миру, євнух попросив, щоб його переправили до Росії. Працівники посольства, в тому числі сам Грибоєдов, умовляли Мірзу Якуба залишитися в Тегерані, але той стояв на своєму. Ситуацію ускладнило те, що головний євнух гарему звинуватив мірзу Якуба в витратах. З його слів, мірза Якуб був винен шахові від тридцяти до сорока тисяч туманів. Грибоєдов розпорядився, щоб його допитали в присутності членів посольства. Під час допиту євнух про-

водився нечемно і зухвало, що викликало обурення персів. В їх присутності Мірза Якуб пояснив це так: «Вони [люди шаха – Т.А.] сваряться не з Мірзою Якубом, вони сваряться з Імператором, а лише потім з Мірзою Якубом».⁹ Після допиту євнуха залишили в посольстві.

Через короткий час виникла нова проблема: мірза Якуб привів до посольства двох дружин Алаяр-хана, високопоставленого шахського чиновника, одного з командувачів перського війська, який брав участь в укладенні Туркманчайського миру. Формально така дія відповідала умовам угоди, але за законами шаріату подібна поведінка була злочинною: російське посольство немов би викрало жінок, які вважалися власністю хана. Ситуація ускладнювалась тим, що в присутності слуг Алаяр-хана жінки не підтвердили свого бажання їхати до Росії.¹⁰

Існують свідчення, що за день до розгрому посольства О. С. Грибоедов надіслав Фетх Алі-шаху ноту, в якій заявляв, що вважає небезпечним подальше перебування в Тегерані і просить у шаха дозволу виїхати з Ірану до Росії. Текст цієї ноти відомий за переказом І. Мальцова.¹¹

Із наростанням конфлікту, тегеранське духовництво заохочувало до рішучих дій населення міста. Скориставшись чутками про те, що жінок з гарему знечестили, а Мірза Якуб зрікся ісламу, мулли закликали народ зібратися біля російського посольства. 30 січня люди зібралися і почали вимагати, щоб їм видали Мірзу Якуба. Через якийсь час натовп увірвався до посольства. Почалася стрілянина. Протягом кількох годин перси вбили усіх працівників посольства, розграбували будівлю і знищили її архів. Тільки ввечері до зруйнованого посольства прийшли шахські ферраші, які «пустим стінам» зачитали наказ терміново покинути будівлю і заарештували єдиного вцілілого росіянина Івана Мальцова.

Одразу ж після погрому перський уряд доклав зусиль, щоб зняти з себе всю відповідальність за події 30 січня. До вересня 1829 року близько тисячі сімей було вислано зі столиці через їхню участь у погромі. Серед висланих був провідний релігійний лідер Мірза Масіх, який за кілька днів до штурму посольства виголосив фетву проти Олександра

Грибоєдова. Ще 1500 чоловік було піддано тортурам. Декого з них стратили, іншим відрізали руки, ніс і вуха. Про ці заходи було поінформовано російську сторону.¹²

Іранські історики досі дотримуються твердження, що перський уряд не мав жодного стосунку до підготовки штурму і не мав можливості ні запобігти трагедії, ні розігнати натовп під посольством, ні припинити погром. Втім, очевидно, що таку масштабну провокацію, в тому числі виголошення фетви в мечетях столиці, закриття базарів і озброєння міського населення, було неможливо підготувати без відома принаймні окремих осіб з найближчого оточення монарха. Водночас очевидно, що знищення російських дипломатів не принесло і не могло принести іранському уряду жодних переваг у відносинах із північним сусідом. Із високою долею вірогідності воно могло спровокувати новий збройний конфлікт із Росією. При всій недалекоглядності Фетх Алі-шаха неможливо уявити, щоб він планував диверсію, яка б могла вкинути Іран до нової війни, коли він ще не оговтався від поразки 1828 року, а по всій півночі країни були дислоковані російські війська. З іншого боку, він не міг не знати про планування такої масштабної провокації в самому серці столиці. Проте існує одне свідчення, яке допомагає усунути дану суперечність.

Це свідчення міститься в доповіді Івана Мальцова, датованій 25 березня 1829 року. Він звернув увагу на особливе становище Мірзи Якуба і підкреслив, що Мірза Якуб був у курсі багатьох таємниць Фетх Алі-шаха. Російський дипломат обґрунтовано припустив, що Фетх Алі не бажав передачі своїх таємниць російській стороні і саме тому дозволив організувати замах на Мірзу Якуба. При цьому, на думку Мальцова, організатори операції (очевидно, оточення Мірзи Масіха) не повідомили шахові про те, що під час замаху планувався і розгром посольства, бо в такому випадку правитель Ірану налякався би санкцій Росії і не дозволив проведення такої операції.¹³

Дивно, що таке припущення Мальцова залишилося непоміченим ні в іранській, ні в європейській, ні навіть у російській історіографії. Думка Мальцова є чи не єдиним способом узгодити два очевидних факти: з одного боку

перський уряд не міг не сприяти підготовці такого масштабного акту, який включав закриття базарів і повсюдні заклики виходити до російського посольства, з іншого боку планувати вбивство посла було б повним безглуздом для правителя країни, яка щойно програла війну і на землях якої все ще були розташовані іноземні війська. Теза Мальцова могла бути випущена з поля зору дослідників з двох причин: 1) традиційно його доповіді сприймаються скептично через внутрішню суперечливість, а також через його можливу ангажованість перським урядом; 2) згаданий нами звіт був уперше опублікований відносно недавно, у 1996 році, а до того зберігався в Архіві зовнішньої політики Росії і був доступний лише відносно вузькому колу дослідників.

Цілком доречне припущення, що роль провокатора Мірзи Якуба в історичних дослідженнях традиційно применшується. Фраза «євнух гарему» автоматично сприймається західним читачем як показник приниженого становища. Тому представникам заходу складно уявити, що втеча євнуха могла примусити шаха ризикнути своїм благополуччям і дозволити дипломатичний демарш. Але насправді вплив гарему на політику протягом усього правління Фетх Алі-шаха був вельми значним. До речі, бажання перешкодити потраплянню інформації з гарему до чужих рук може пояснити ще один факт – знищення архіву російського посольства. За інших умов було б доцільніше вилучити архів і привласнити його.

Друга важлива деталь щодо тегеранської трагедії викладена в роботі перського історика Фатеми Казехи «Дослідження відносин Росії з Іраном в епоху Фетх Алі-шаха і Мохаммед-шаха». Вона підкреслює, що вбивство Грибоедова відбулося рівно через рік після укладення Туркманчайської угоди.¹⁴ Це твердження здається невірним, якщо брати до уваги тільки юліанський і григоріанський календарі чи навіть сучасний світський календар Ірану – сонячну хіджру. Але в Каджарському Ірані в повсякденному житті використовували традиційний мусульманський календар – місячну хіджру, в якій рік істотно коротший за сонячний. За місячною хіджрою підписання Туркманчайського трактату відбулося в ніч із 5 на 6 шаабана 1244 року, а розгром посольства в Тегерані – 6 шаабана 1245 року. З

огляду на те, що розгром російського посольства відбувся точно в річницю підписання угоди, яка досі вважається в Ірані ганебною сторінкою історії, можна зробити певні припущення. Наприклад, безпосереднім учасникам інциденту могла бути нав'язана думка, що штурм посольства є помстою за поразку, завдану їхній країні у війні. Або ж можна припустити, що штурм посольства був навмисне відкладений (зауважимо, що базари Тегерана були закриті з п'ятниці, а штурм відбувся аж у середу). Проте ці припущення є не більш як здогадами, бо жодні документи про підготовку погрому нам не доступні. З іншого боку, вельми великою є вірогідність того, що сама дата погрому була наповнена певним символізмом, а це, в свою чергу підтверджує, що знищення посольства не було ні випадковим, ні стихійним, а скоріш за все було заздалегідь спланованою й ідеологічно обгрунтованою акцією.

Викладені вище факти дозволяють із високою долею вірогідності стверджувати, що провокацію коло будівлі російського посольства в Тегерані було здійснено з відома вищих властей Ірану, але остаточні цілі штурму були приховані безпосередніми організаторами від шаха. Що ж до бажань шаха, то він, вірогідно, вважав за потрібне помститися Мірзі Якубу за спробу втечі і перешкодити потраплянню секретної інформації від Мірзи Якуба до російських можновладців. Хоча в історії загибелі місії Грибоедова залишається багато інших питань без відповіді. Але принаймні можна пояснити деякі суперечності, які існують навколо ставлення перського уряду до організації і проведення штурму будівлі, в якій перебували дипломати.

Примітки:

¹ Тарасов С. Кто же убил Грибоедова // Родная газета. – 2003. – № 1. – 18 апреля. – п. 14

² Аринштейн Л.М. С секундантами и без... Убийства, которые потрясли Россию / Л.М. Аринштейн. – М.: Грифон, 2012. – С. 18-19.

³ Балаян Б.П. Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения Восточной Армении к России / Б.П. Балаян. – Ереван: АН Армянской ССР, 1988. – С. 227.

⁴ Берже А.П. Смерть А.С. Грибоедова. // Русская старина. – 1872. – № 6. – С. 163 – 207.

⁵ Балаян Б.П. Вказ. праця.

⁶ Kelly L. Diplomacy and Murder in Tehran. Alexander Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia / L. Kelly. – L.: Tauris Parkis Paperbacks, 2006. – 314 p.

⁷ Аринштейн Л.М. Вказ. праця. С. 9 – 58.

⁸ Ярхо В. Неудавшаяся карьера поэта-дипломата. Мог ли А.С. Грибоедов избежать гибели [Электронный ресурс] / В. Ярхо // 1 Сентября. – № 14. – 2005.

⁹ Мальцов И. Из донесений // А.С. Грибоедов в воспоминаниях современников. – М.: Худ. лит. – 1980. – С. 294.

¹⁰ Kelly L. Вказ. праця. – С. 190.

¹¹ Комиссаров Д.С. Иранские авторы о гибели А.С. Грибоедова // Вопросы истории. – № 8. – 1975. – С. 179 – 195.

¹² Внешняя политика России XIX и начала XX века. Д-ты российского МИД. / Комиссия по изданию дипломатических документов при МИД РФ, А.А. Громько (пред. редколлегии) и др. – Т.8 (16). — М.: Политиздат, 1995.. С. 150.

¹³ Вказ. праця. – С. 150.

¹⁴ Казеха, Фатеме. Еснад-е ровабат-е Иран ва Русіе дар доуран-е Фатх Алі шах ва Мохаммад шах 1240 – 1263 камрі / 1824 – 1847 міладі / бе кушеш-е Фатеме Казеха; [бара-е] Марказ-е еснад ва таріх-е діпломасі. – Техран: Вазерат-е омур-е харежде; Марказ-е чап ва ентшарат, 1380. – С. XV.

Taras Ashurkov

Some Little Known Details Concerning Massacre of Griboyedov's Mission in Iran

In the year 1829 Alexander Griboyedov was murdered in Tehran along with all the Russian embassy staff. Though the circumstances of that incident have been studied for more than 200 years there have still been many dark places in this story. Its main problem is lack of reliable sources.

Most solid works on this topics were published by A. Bergé, B. Balayan and L. Kelly. The latest profound research of Griboyedov's death

was published in 2010 and belongs to a famous Russian professor L Arinshtein. It does seem impossible to answer all the questions which appear in the story of Griboyedov's death, but there still are some details to which most investigators pay little or no attention.

According to most widely accepted version Alexander Griboyedov ignored some etiquette rules of the Persian court and behaved provocatively. After he had a farewell audience at Fath Ali Shah he the embassy began preparations to leave the capital. Meanwhile eunuch Mirza Yakoub asked for and asylum in the embassy and soon brought two married women there. These actions led to disturbance in the court and especially among Tehran clergy. On January 30 1829 (old style) a violent mob surrounded Russian embassy and destroyed it killing all but one the people inside.

A report by Maltsov helps to understand why Iranian army did not prevent mob violence and how it happened that no assistance was given to the diplomats in the very heart of Iranian capital. On one hand it was evident that such a massacre would provoke a war. On the other hand it was impossible to make such an action without a notice from Shah's palace. Maltsov assumed that Fath Ali Shah was very much afraid of a risk that Mirza Yakoub would pass much secret information which he obtained in Shah's harem. This speculation might also explain the fact that after the attack on the embassy in Tehran all its documents were destroyed.

Another important fact is mentioned by Iranian professor Fatema Ghazeha who underscores that Griboyedov was murdered sharply one year after Turkmanchai treaty was signed. According to lunar hijri calendar both occasions took place on Sha'aban 6 1243 and 1244 respectively. This fact is an indirect proof of the assault in Tehran being organized in advance not spontaneously.

These two facts will not of course cross all t's in the history of Russian embassy destruction. But it will still add to the whole understanding of the developments in Tehran in 1829.

Keywords: *Qajars, Iran, Russia, Griboyedov, massacre*

Надійшла до редколегії 08.10.2014 р.